

УДК 72(497.11)“11/16”
323.1:72(497.1)
72.071.1 Дероко А.

Др Александар Игњатовић, ванредни професор
Архитектонски факултет, Универзитет у Београду
aleks.ignis@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 11.02.2019.
Прихваћен: 25.02.2019.

У стегама федерализације: Александар Дероко и историја архитектуре у средњовековној Србији (други део)¹

Апстракт: *Једна од најутицајнијих синтетичких студија о архитектури средњовековне Србије написаних након Другог светског рата несумњиво је монографија Александра Дерока Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији. Објављена у три сукцесивна издања (1953, 1962, 1985), Дерокова књига представља не само особени историографски подухват већ наратив који упадљиво осликава неке од важних преокупација српске архитектонске историографије у социјалистичкој Југославији. Њен изванакадемски значај у свему је превазилазио научне доприносе и може се сагледати у контексту југословенске федерализације, где се једино може разумети њена епистемолошка и идеолошка релевантност. Овај рад приказује други део истраживања дела Александра Дерока, у којима је истовремено прихваћен и нарушен принцип југословенске федералистичке компетенције. Рад указује да таква амбивалентна политика историје, чија се динамика може пратити путем разлика у појединим издањима Монументалне и декоративне архитектуре, сведочи о кључном значају идеолошког потенцијала споменика из прошлости за истовремену легитимацију и критику федералистичке парадигме као трајном обележју националног дискурса у социјалистичкој Југославији.*

Кључне речи: архитектонска историографија, социјалистичка Југославија, национални идентитет, идеологија, средњовековна Србија.

---

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту „Српска уметност XX века – национално и Европа”, бр. прој. 177013, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

На самом почетку монографије *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, која је доживела три сукцесивна издања 1953, 1962. и 1985. године, историчар архитектуре Александар Дероко покушао је да прецизно опцрта границе своје анализе, прилагодивши се доминантној парадигми тумачења прошлости. „У овој књизи”, објашњавао је, „дајемо приказ архитектуре у средњовековној Србији, али пошто су са том архитектуром биле у тесној вези и архитектура у старој Зети – данашњој Црној Гори, и она у Македонији, то ће и ове бити обухваћене ако су са српском *тешње повезане*, остављајући Македонији и Црној Гори да оне дају целокупне приказе средњовековне архитектуре *својих крајева*,”² односно „остављајући то скопском научном центру.”³ Дероков став био је уобичајен принцип по коме су историјски објекти посматрања требало да, с једне стране, буду анализирани сходно методолошким критеријумима историјске науке, а, с друге, прилагођени федералистичком концепту компетенције, у коме је „свака република стварала сопствени национални наратив у историји, при чему се није смело мешати у послове других”.⁴ Таква позиција историје као система интерпретације прошлости нужно је била проблематична будући да су се бројни објекти истраживања по правилу опирали федералним оквирима. Пошто се границе етничких група нису подударале са границама република, тумачење средњовековне архитектуре балансирао је на ивици између облигатног поштовања федералистичког принципа и нужног уважавања историјског контекста. Стога је оно што Дероко називао „словима других”, тј. домен компетенција појединих југословенских републичких историографија, проистацао из федералистичке парадигме, која није представљала само облик територијално-административне поделе Југославије већ и много више од тога.

Проблем суодношења историографије архитектуре и идеолошког контекста социјалистичке Југославије налази се у средишту овог рада. Прави домет не само утицајне монографије *Декоративна и монументална архитектура* – која је и данас задржала статус стандардног приказа градитељства у средњовековној Србији – већ и широког историографског спектра, чији је Дероко најеминентнији представник, може се разумети само у ширем друштвеном и идеолошком оквиру, између шесте и девете деценије 20. века, у коме је национална апропријација споменика средњовековног градитељства била укључена у преиспитивање историчности и идентитета појединих југословенских народа. Тај оквир, међу-

² Александар Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, 1. издање, (Београд: Научна књига, 1953), 5; Александар Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, 2. издање (Београд: Научна књига, 1962), 5. Подвукао А. И.

³ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 23.

⁴ Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку* (Београд: CLIО, 2013), 321.

тим, није одликовала стабилност и кохерентност, већ динамика односа између федералистичке компетенције историчара и потребе да се поједини објекти истраживања, какви су, на пример, споменици сакралне архитектуре, сагледавају у сопственом историјском контексту.

Можда је најексплицитнији пример овог интерпретативног дуализма Дерокова књига *Са старим неимарима: Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији* – књига којој је федералистичка парадигма условила једино наслов. С једне стране, аутор је применио „могућност издвајања у стилскоме погледу грађења у источним и југоисточним деловима данашње Југославије од тадашњег грађења у западним крајевима”, што је кореспондирало са традиционалном поделом на источне, тј. Српске, и западне, несрпске историјске традиције; због тога се није ни бавио архитектуром Босне и Херцеговине или Хрватске. С друге стране, области Македоније, Црне Горе и Србије објединио је сходно чињеници да су „ове [...] земље чиниле једно време целину у заједничким границама српске државе”.⁵ На тај начин је створена својеврсна тензија између стања прошлости – карактеристичног по културној и политичкој целovitости „српских земаља”, и стања садашњости – обележеног републичким границама без очитог историјског легитимитета. Иако је била „замишљена као општа информација о лепоти архитектуре средњовековних цркава по манастирима Србије, Црне Горе и Македоније”,⁶ намењена упознавању уметничког наслеђа средњег века у све три социјалистичке републике, Дерокова књига посредно је релативизовала њихове историјске идентитете, говорећи искључиво о инхерентно српским традицијама на читавој територији, која је узета у разматрање. Непрестано реферисање на „српске земље” и српски карактер географских области још више су утврдили очиту дихотомију између декларативне федерализације и њеног релативизовања наративом о историјском и стилском јединству средњовековне архитектуре. Овај рад ће покушати да поменути дихотомију осветли из двоструке визуре постављене спрам облигатног реферисања на политичку актуелност социјалистичке Југославија – која је била променљива, динамична и подупрта идеолошки недореченим, али инструменталним концептом „братства и јединства”, и интерпретативних модела историје архитектуре тог времена, који су наизглед противречили актуелној друштвеној и политичкој стварности.

Нужно је истаћи да је кључан проблем федерализације био однос између граница југословенских народа, истовремено уоквирених и подељених републичким оквирима и њихове дистрибуције широм земље. У основи, тај проблем тицао се темељне идеје национализма о конгруенцији етничких и политичких граница, која је у контексту социјалистичке Југославије доживела не само

⁵ Александар Дероко, *Са старим неимарима: Средњовековни манастири у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд: Туристичка штампа, 1967), 7.

⁶ Дероко, *Са старим неимарима*, 139.

метаморфозу већ је у погледу националног питања произвела својеврсну метастазу. Заправо, основа проблема који је федерализација наметнула историјској науци била је суверенитет над територијалним обухватом истраживања. Док је федерална подела домена интерпретације служила као референтни оквир, она је по природи историјског метода бивала проблематизована, што је нужно водило до непрестаног дискутовања саме парадигме, а посредно и до критике њених политичких конотација.

У том дискурзивном простору, у коме је доминирао концепт природног права југословенских народа – али не у потпуности, будући да су историјски критеријуми имали важно место у федералистичкој концепцији Југославије – развијале су се различите критичке стратегије историзације права народа на одређену територију.⁷ Динамика суодношења суверености „радних људи и народа Југославије” и република као територијалних јединица може се, на пример, пратити у сва четири савезна устава – 1946, 1953, 1963. и 1974. године.⁸ Феномен који су уочили још савременици, а историографија увелико осветлила као кључну особеност социјалистичке Југославије, био је процес федерализације, очит не само у политичкој већ и културној сфери. Почевши од педесетих година 20. века федерализација је као концепт компетенције све више јачала – посебно након устава из 1963, када је покренута темељна деетатизација⁹ – да би се након уставних амандмана с краја шездесетих и почетка седамдесетих година 20. века, а пре свега устава из 1974. године, дошло до тога да Југославија буде само виртуелна федерација готово независних федералних јединица. Заправо, још од седме деценије 20. века држава је функционисала као „полицентрична полијархија”, која је укључивала читаву мрежу елита – политичких и интелектуалних.¹⁰ У таквом контексту, у коме су били суверени народи, а не републике као њихов (тренутни) политички хабитус,¹¹ отварао се простор за критику и преиспитивање основа тадашње федерализације као извора ауторитета знања о народима.

Стога је настао тешко премостив проблем културне легитимације самих основа федералистичког захвата. То су препознали још савременици, истичући

⁷ Према уставном закону из 1946. године суверенитет република био је заснован подједнако на етничком и историјском праву. Према Уставу из 1953. године укинут је суверенитет република и право на отцепљење и уведен грађански концепт суверенитета, према коме суверенитет имају грађани републике, што се поновило у Уставу из 1963. године.

⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 351.

⁹ Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja* (Београд: Дан Граф, 2004); Ivo Banac, „The Politics of Cultural Diversity in Former Yugoslavia,” *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, ed. Sabrina P. Ramet (Boulder 2002, 2002), xiv.

¹⁰ Dennison I. Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974* (London: C. Hurst & Company, 1977), 228.

¹¹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, 71.

како је поред тога што је компликовала историјско проучавање југословенских народа, федерализација истовремено решавала и проблематизовала југословенско национално питање. „Припадници одређене нације нису били ограничени само на оне републике у којој је доминирала њихова националност”, писао је Пол Шоуп (Paul Shoup), један од раних аналитичара југословенског националног питања, „већ су укључивали све оне који су имали исто етичко (или национално) порекло, без обзира у ком делу Југославије су живели. Истовремено, сматрало се да свака република представља државу једног народа (*nation-state*) у смислу који је представљао оквиран еквивалент домовини оног народа који је доминирао унутар њених граница.”¹² Амбивалентност је стварала својеврсну идеолошку тензију – коју је само наизглед смиривао југословенски социјализам као градивни фактор јединства између различитих националних заједница које су се налазиле у својеврсној идеолошкој арили. Другачије гледано, федерализација је била саставни део онога што је Роберт Хајден (Robert Hayden) назвао „уставни национализам”, брижљиво уобличен конститутивни принцип по коме је „изнад свих грађана републике стајао суверенитет (у етничком смислу) већинског народа”.¹³

Стога није необично што је федерализација представљала нормативни оквир – али истовремено и брану – тумачењу културе прошлости појединих народа. Тачније, административна структура државе била у непосредној вези са политиком идентитета, која је, пак, била подржана различитим културним праксама – од језика до историографије. Принцип конституционалног (или уставног) национализма пројектован је на прошлост, што је довело до одржавања одраније постојећих националних, често међусобно антагонизованих историографија. О томе сведочи југословенска историја ушанчена у дубоке национално/федералне границе, као „својеврсни колаж више различитих прошлости, како су их интерпретирале поједине националне школе”.¹⁴

Дерокови наративи били су уклопљени у овај дискурс федерализације и једино се у њему може разумети њихова епистемолошка и идеолошка релевантност. Због тога поменути цитат из увода у његову студију о архитектури средњовековне Србије обухвата двоструку перспективу, у којој се, с једне стране, поштују федералистичке компетенције (републике се баве архитектуром *својих крајева*), а, с друге стране, исте компетенције пренебрегавају се због природе објекта проучавања и историјског метода (узимају се у обзир

¹² Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York: Columbia University Press, 1968), 115.

¹³ Robert Hayden, *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion 1991–2011* (Leiden: Brill, 2013), 143; Robert Hayden, „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics,” *Slavic Review* 51 (1992): 654–673.

¹⁴ Predrag Novaković, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014), 240.

границе средњовековне Србије и принцип *тешиње повезаности* њене архитектуре са суседним областима). Практично, Дероко је истовремено прихватио и нарушавао принцип федералистичке компетенције, по којој свака републичка и покрајинска јединица остварује свој суверенитет – између осталог, и самосталном и независном интерпретацијом прошлости већинског народа с којим је, макар посредно, идентификована. При том је „тешиња повезаност” о којој је говорио Дероко представљала непрецизан и слободан, али делатни критеријум својеврсне апропријације архитектонског наслеђа суседних република. Њима је декларативно остављено право да се баве само оним архитектонским наслеђем „својих крајева” које се налази изван онога што се традиционално сматрало да представља српску националну традицију.

Посебно је у том смислу симптоматичан Дероков став према тези о стилском јединству и органској целини оне архитектонске групе споменика коју је његов интелектуални узор, француски археолог Габријел Мије (Gabriel Millet) назвао „српско-византијска школа” и која је територијално обухватала махом области на Косову и у Македонији. „Не мислимо да треба засебно издвајати архитектонске споменике Македоније саграђене у времену када је она чинила саставни део средњовековне српске државе,” писао је самоуверено Дероко, „јер се тако посматрани не могу издвојити у неку засебну целину, али пошто у овој књизи приказујемо архитектуру у целој средњовековној Србији, мораћемо баш о њима доцније нешто опширније говорити, *због континуитета и нераздрожне везе у којој они стоје са истовременим споменицима Косова и Метохије.*”¹⁵ Историзација „нераздрожних културних веза” била је, заправо, не само историографски проблем већ и начин да се – у веома сугестибилном реторичком кључу – укаже на ефекте федерализације у ономе што би се могло назвати рашчлањавање националног тела. Иронично је, међутим, што је у другом интерпретативном контексту књиге *Споменици архитектуре Југославије* – у којој је притисак федерализације био много очитији (посебно због природе саме теме) – исти аутор исте македонске споменике издвојио у посебну македонску стилску групу¹⁶ упркос томе што је истовремено сматрао да не постоји основ за њихову самосталност. Таква политика историје сведочила је о кључном значају идеолошког потенцијала споменика из прошлости за истовремену легитимацију и критику федералистичке парадигме, као трајном обележју националног дискурса у социјалистичкој Југославији. Образлажући разлоге због којих је било нужно да у свој истраживачки фокус уврсти споменике на територији Македоније, Дероко је у готово апологетском тону понудио оправдање очитог нарушавања принципа федералистичке компетенције. „Ми ћемо, као што је

¹⁵ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 17; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 12.

¹⁶ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 28.

већ речено”, стајало је у првом издању *Монуменалне и декоративне архитектуре*, „приказати оне македонске цркве које су саградили исти ктитори и које са црквама на Косову и Метохији чине једну историјску, архитектонску и стилску целину, што никако не значи да целокупну средњовековну архитектуру Македоније мислимо да уврстимо у српску средњовековну архитектуру.”¹⁷ Ова реченица, којом је иначе закључен део о подели на стилске групе, изостављена је из другог издања књиге из 1962. године. Дилему о томе да овде није реч о економији текста већ о извесном попуштању десрбијанизацији македонске културе – која је пратила идеолошку транзицију у земљи обележеној смањењем централизма санкционисаног новим уставом годину дана касније – сведочи једна друга измена у другом издању књиге.

Наиме, важан графички прилог у књизи је карта „српских земаља”, приказ територије чији етнички атрибут Дероко није поближе одредио никаквом временском одредницом. Они делови Грчке, Македоније и Албаније који су на карти у првом издању књиге били означени испрекиданим линијама и, по свој прилици, приказивали привремено заузете територије или области променљивих или непрецизних граница, у другом су издању постали означени пуним линијама. На тај начин, они су експлицитно изгубили нестабилни идентитет привремених или транзиторних посела, поставши саставни део целине „српских земаља”. Изостанак недвосмислених ограда од смештања архитектонске прошлости Македоније у српску традицију у другом издању књиге, истовремено са изменама мапе српских земаља – на којој је графичким путем српски идентитет македонске територије постао додатно учвршћен – указује на то да ове реторичке праксе не треба посматрати изоловано.

Нужно је подвући и да поменута Дерокова мапа приказује „српске земље” у једном атемпоралном тоталитету, а не територију средњовековне Србије из одређеног историјског периода. На тај начин она је функционисала као својеврстан идеолошки наратив са улогом симболичке национализације и заокруживања географског простора који је у захвату федерализације био подељен на неколико југословенских република, односно покрајина. Тако се Дероков картографски визуелно-текстуални наратив може разумети као визуелизација прошлости у којој је, за разлику од садашњости, постојала извесна конгруенција политичких и националних граница, која се опирала тренутном *статусу кво* југословенског федерализма.¹⁸ С тим у вези је и Дероково не само опцртавање српских земаља

¹⁷ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 27.

¹⁸ Овде је важно истаћи значај историјских мапа у конструкцији подобне историје југословенских народа. У том је погледу симптоматичан пример поменуте *Историје народа Југославије* публиковане исте године када и *Монуменална и декоративна архитектура*, у којој се, као прагећи прилози, налазе карте на којима фигуришу категорије попут „државних граница”. То је један од флагрантних, али широко заступљених примера транслације савремених политичких и идентитетских концепата националне државе на преднационалну, медијевалну прошлост.

већ и наизменично коришћење термина „архитектура средњовековне Србије” и „српска архитектура”, што не само да претпоставља њихову једнакост већ и посредно говори о неупитном српском идентитету области којима су владали средњовековни краљеви и властела.

За разумевање *Монуменалне и декоративне архитектуре* као идеолошког агенса *par excellence*, уклопљеног у шире оквире историографије као критичког дискурса о нацији, ваља поново истаћи дуалитет прихватања федералистичке компетенције и њене истовремене релативизације. Дероко, с једне стране, издваја Македонију сходно федералистичкој парадигми, док, с друге стране, проблематизује њен идентитет као идентитет историјске области која не само што није имала политичку самосталност у средњем веку, већ ни специфичну, националну културу. Тако, на пример, говори о „словенској македонској култури” с краја 10. и почетка 11. века – али не „македонској”, за разлику од епитета „српски”, који нештедимице пројектује на преднемањићку средњовековну прошлост, не говорећи о њој као „словенској српској култури”.¹⁹ У приказу македонске историје Самуилову државу из 997–1014. године (која се у савременој историографији обично тумачи као последња фаза развоја Првог бугарског царства) Дероко назива „независном словенском државом”,²⁰ а не државом македонских Словена или предачком државом Македонаца, у којој су они били етнички стожер, како је то обично стајало у македонској историографији.²¹ У исто време, и насупрот Дероку, Ђурђе Бошковић је Самуилову државу видео у конфликтној перспективи, називајући је у исти мах „Првим бугарским царством”²² и „македонском државом”, у складу са доминантном тежњом југословенске социјалистичке историографије.²³

Дерокова „словенска култура” у Македонији средњег века, која је претходила српском „ослобођењу” ове области – подједнако од Византије и Бугарске – заправо је оперисала као захват стварања отвореног идентитетског поља, које

¹⁹ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 17; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 12.

²⁰ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 26.

²¹ Љубен Лапе и др., „Македонци у ранофеудално доба (од VII до XII в.),” у: *Историја народа Југославије, Књ. 1. До почетка XVI века*, прир. Бого Графенауер, Душан Перовић, Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 281–282; Бого Графенауер и Георгије Острогорски, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” у: *Историја народа Југославије, Књ. 1. До почетка XVI века*, ед. Душан Перовић, Бого Графенауер, Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 117; Стјепан Антољак, „Самуилово Царство,” у: *Историја македонског народа, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века*, ед. Михаило Апостолски и др (Скопље: Завод за издавање уџбеника СРС, 1970), 109–132.

²² Ђурђе Бошковић, *Архитектура средњег века*, 4 ед. (Београд: Научна књига, 1976), 123–131.

²³ Ђурђе Бошковић, *Средњовековна уметност у Србији и Македонији: Црквена архитектура и скулптура* (Београд: Југословенска књига, 1948), 9.

је у себе могло да прими македонски, али и српски етнички карактер. Тако је, на пример, за цркве саграђене у време св. Наума и Климента (крај 9. и почетак 10. века) тврдио да су их „Словени саградили”, а не македонски Словени или Македонци.²⁴ У *Споменицима Југославије* писао је о Самуиловој држави, реферишући на њене северне крајеве као „српске земље”²⁵ – а не, сходно идентичној логици тумачења односа етничке групе и територије, као „земље српских Словена” итд. Ове реторичке стратегије само наизглед осликавају формалну разлику у идентитетском статусу Срба и Македонаца у прошлости или пак рефлексију Дероковог пословично емотивног става према „српском средњем веку”, о коме су говорили савременици.²⁶ Чини се да је Дерокова приповест дубоко укотвљена у идеолошки механизам истицања историјски неупитне државотворности Срба и дубиозног историјског идентитета Македонаца, што је било опште место међуратне српске историографије, наставивши свој – додуше криптични – живот у новој Југославији. И сам придев „македонски” био је за Дерока проблематична значењска ознака будући да је осциловао између територијалног, етничког и културног идентитета. То је било посебно значајно у ширем оквиру српске науке тог времена, где је доминирао је став „да су Македонци лишени било каквих посебних етничких одредница, те се увек налазе негде између Срба и Бугара”.²⁷ Разуме се, Дероков однос према Македонији као историјски мултиетничкој области – чије су и саме границе представљале контроверзно место – не може се разумети изван дуге традиције њеног „национализовања” у српској, бугарској и грчкој историографији.²⁸

Карактеристично амбивалентан идеолошки став посебно је приметан у Дероковом односу према оној групи споменика средњовековне архитектуре коју је Габријел Мије назвао „српско-византијска”. У *Монуменалној и декоративној архитектури* она је рашчлањена на три целине: а) споменике на Косову и Метохији; б) споменике у Македонији из времена када је она била у границама средњовековне Србије; в) *српске* споменике из тога времена, изван данашњих граница Југославије.²⁹ Док је црквама исте стилске групе које се налазе на територији Грчке, Бугарске или Албаније приписан атрибут „српски”, код

²⁴ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 10.

²⁵ Дероко, А., *Споменици архитектуре*, стр. 9.

²⁶ Мома Димић, „Уметност је најплеменитије узбуђење,” *Легенде Београдског универзитета: Александар Дероко* (Београд: 2004), 13–15.

²⁷ Vesna Stanković-Pejnović, „‘Sporan identitet’ Makedonije: identitet različitosti,” *Etnoantropološki problemi* 6, 2 (2011): 489.

²⁸ О „македонском питању” након Другог светског рата вид.: Marinov Tchavdar, „‘Famous Macedonia, the Land of Alexander’: Macedonian Identity at the Crossroads of Greek, Bulgarian and Serbian Nationalism,” *Entangled Histories of the Balkans* ed. Roumen Daskalov and Tchavdar Marinov (Leiden: 2013), 273–330.

²⁹ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 150; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 120. Подвукао А. И. Иста атрибуција фигурише на Деро-

споменика у Републици Македонији исти атрибут је изостављен. На тај начин Дероко је формално уважио федералистички оквир тумачења, чинећи јасан отклон од идеолошки неприхватљивог – а у старијој српској историографији уобичајеног – посматрања македонске средњовековне културе као српске. За разлику од тога, црквене грађевине исте стилске групе подигнуте на територији Аутономне Покрајине Косово задржале су српску атрибуцију – додуше сасвим стидљиво, нпр. у случају Грачанице, коју Дероко назива најлепшим примером српске архитектуре.³⁰ Колико је могућ био посве различит фокус на идентитет ових споменика сведочи оцена Ђурђа Бошковића о Грачаници као типично балканском, а не српском примеру архитектуре 14. века. И не само то – Бошковић је у својој подели на групе односно школе у архитектури средњовековне Србије у потпуности раздвојио „македонску” и „косовскометохијску групу”, не сугеришући да су оне у идентитетском смислу српске.³¹

Декларативни отклон од српске националне апропријације Македоније није, међутим, могао да закљони суптилну, али делатну асоцијацију ове територије као земље Срба, која је још више утврђена трећим издањем Дерокове *Монуменалне и декоративне архитектуре* из 1985. године. Али пре него што отворимо питање ове номиналне измене, оно што се намеће у погледу Дероковог рашчлањавања „српско-византијске школе” јесте следеће: Због чега, примењујући исту логику селекције као у случају цркава које се налазе у Македонији, предмет анализе нису постали и они – иако малобројни – споменици који су остали изван државних граница Југославије? Ако је *тешња повезаност* са споменицима на територији Социјалистичке Републике Србије био критеријум нарушавања принципа федералистичке ингеренције и укључивања македонских цркава у анализу, због чега то није био случај и са свим другим примерима цркава подигнутих на оном географском простору који је Дероко сумарно назвао „српске земље”? Док из корпуса архитектуре средњег века у Македонији обраћа пажњу на онај део наслеђа који је историјски и стилски везан за споменике у Србији, то исто не чини са „српским” споменицима изван Југославије упркос доступној литератури.³² Закључак који се намеће јесте да је ова операција класификације представљала не само саставни део ширег феномена балканизације локалне медијевалне архитектуре, који је Слободан Ђурчић описао као „кратковиду перспективу” националних историографија спутаних

ковим мапама, вид.: Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 201; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1962), 181.

³⁰ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 156.

³¹ Бошковић, *Средњовековна уметност*, 14–15.

³² Штавише, сам Дероко објављивао је радове везане за ову проблематику, вид.: Александар Дероко, „Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњовековне Србије,” *Зборник за друштвене науке* 13-14 (1956): 293–300.

државним и националним границама.³³ Симптоматична у Дероковој интерпретацији јесте чињеница да је наведена миопија била пословично селективна, те да је проблематизовала федералне границе између социјалистичких република, на које се, иначе, Дероко декларативно везао остављајући Македонији да се бави споменицима у „својим крајевима”.³⁴

Међутим, Дероко је начинио отклон од стриктног поштовања федералистичког принципа, објединивши све оне средњовековне споменике „у вези са византијским утицајем”, обележене „карактеристикама византијског духа”.³⁵ На тај начин он је истовремено декомпоновао Мијеову „српско-византијску школу” на три дистинктивне групе, да би одмах након тога, не проналазећи суштинске разлике између новоинвентованих подгрупа, утврдио њихову нераздвојивост. Захваљујући истим особеностима архитектонског стила, карактеру живописа, те идентичним (српским) ктиторима, мајсторима и сликарима, Дероко их је објединио као „трећу групу”,³⁶ избегавши очиту идеолошку проблематичност старе Мијеове терминологије, али суштински понављајући његов захват. Разуме се, стилски, односно типолошки, критеријум био је у непосредној вези са основним методом историјске науке о поштовању „историјске целине” као категорије анализе.³⁷ Међутим, историјски критеријум примењен је само делимично будући да они споменици изван државних граница који су припадали јединственој целини архитектуре у средњовековној Србији нису узети у обзир (делимично уз Хиландар као једини изузетак).³⁸ Док је питање да ли је Македонија заправо српска област остало да лебди пред читаоцима, Дерокова операција издвајања имплицирала је да највреднији део македонског архитектонског наслеђа потиче из времена Немањића и њихових српских наследника, тј. из оног корпуса материјалне културе који је назван „градитељством српских неимара”.

Није наодмет посветити нешто више пажње политици идентитета у Дероковим наративима, тачније етничкој атрибуцији појединих области. Пишући о преднемањићкој архитектури, Дероко говори о градитељству у „српским земљама”, што не примењује на случај Македоније као контроверзне области, чије су место и идентитет осциловали у процепу између политички „византијске територије” и „бугарске земље”.³⁹ Таква политика идентитета била је уобичајена у историографији социјалистичке Југославије. Еклатантан пример

³³ Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent* (New Haven, 2010), 8–10, 505, 867 n290.

³⁴ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 5; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1962), 2.

³⁵ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 23.

³⁶ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 25–26, 150.

³⁷ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 27.

³⁸ Александар Дероко, *Света Гора* (Београд: Туристичка штампа, 1966).

³⁹ Дероко, А., *Споменици архитектуре...*, 25.

национализације средњовековних области јесте монографија *Српска уметност у средњем веку* Светозара Радојчића (1969), објављена као део популарно-историјске серије *Уметност на тлу Југославије*. Синтагме попут „српског приморја”, „етничког подручја Срба”, „српске територије”, „српских области”, „етничке српске територије” итд.,⁴⁰ које су означавале регије изван граница Социјалистичке Републике Србије, доприносиле су тежњи за повезивањем јаза између онога што је Рајнхард Козелек (Reinhart Koselleck) назвао *простор искуственог* и *хоризонт очекиваног* као епистемолошке категорије историје.

У контексту „уставног национализма” у социјалистичкој Југославији, овакве реторичке стратегије имплицитно су проблематизовале саме историјске основе македонског идентитета као нације. Оне се нарочито могу разумети као својеврстан чин културног отпора спрам рапидне еманципације македонске науке и културе, посебно у односу на процес стицања еклезијастичке аутономије Македонске православне цркве, која је, у складу са традиционалним обрасцем потврђивања статуса нације путем независне националне цркве, обележила политичку и културну историју Балкана модерног доба.⁴¹ Наиме, осамостаљивање Македонске православне цркве и њено одвајање од Београдске патријаршије започело је још од позних педесетих година 20. века, поставши коска раздора Македонаца са конзервативном српском интелигенцијом; када је 1967. године Македонска црква прогласила аутокефалију, конфликт је достигао амплитуду. Заједно са јачањем македонске науке оснивањем Македонске академије наука и уметности (исте 1967. године),⁴² био је то импулс за елите да „још више пораде на стварању слике о посебном македонском националном идентитету”.⁴³ Оно што су поједини кругови разумели као неканонско отцепљење Македонске националне цркве трауматизовало је све који су у јединственој Српској православној цркви видели једини остатак целовитог националног тела. У таквом идеолошком контексту Дерокове књиге су проблематизовале федералистичку парадигму тако што су описивале имагинарну стварност „српске архитектуре” и „српских земаља” без потребне критичке дистанце према проблему нације у прошлости. Таква слика о сакралној архитектури средњовековне Србије, као културном производу јединственог националног духа, могла је да – у складу са једном од идеолошких улога цркве у социјалистичкој Југославији – „понути прибежиште од овоземаљских брига, као и структуру која би послужила

⁴⁰ Svetozar Radojčić, *Srpska umetnost u srednjem veku* (Beograd: Prva književna komuna, 1982 [1969]), 23–27.

⁴¹ *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, ed. Lucian N. Leustean (New York, 2014).

⁴² Robert Stallaerts, „Historiography in the Former and New Yugoslavia,” *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (1999): 319.

⁴³ Sabrina Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Boulder, 2002), 106.

духовном и културном јединству нације”. Црква као институција и чувар историјског идентитета Срба „обезбеђивала је националистима замишљену слику еманциповане и уједињене нације – не само у духовном већ и у политичком смислу”.⁴⁴ Стога су наративи попут Дероковог, у којима се путем архитектуре црква историзовао територијални опсег српског идентитета, добијали значајну идеолошку потенцију. То је још појачано улогом самог Дерока у друштвеном миљеу у коме је његова фигура словила не само за конзервативног традиционалисту, антимодернисту и интелектуалца старог кова већ и за великог поклоника романтизма средњег века.⁴⁵

Са истим идеолошким набојем функционисао је и традиционални реторички троп српског „ослобађања” Македоније од Византинаца, који је Дероко екстензивно користио.⁴⁶ Иако потиче из старије традиције, у којој је важно место заузимала митологија српског ослобођења и уједињења „националних” територија, идеја отпора средњовековних Срба према „страним” окупаторима била је интегрисана у мастер наратив социјалистичке Југославије, утврђен око идеје континуитета борби за ослобођење југословенских народа.⁴⁷ Док Срби ослобађају Македонију – не само силом оружја већ и са аспекта природног права, словенском идентификацијом етничке блискости са македонским Словенима која се подразумева и на основу које стичу легитимитет власти на македонској територији у средњем веку – Бугари је „преотимају” и „узурпирају”.⁴⁸ У Дероковој перспективи, наспрам српских успеха, серија македонских „народних” устанака – који су екстензивно митологизовани у македонској историографији⁴⁹ – чини то исто, али са променљивим и краткотрајним резултатима.

У ширем историографском контексту, пак, „отпор против Византије” представљао је својеврсну константу наспрам које су се дијакхронијски смењивали

⁴⁴ Stevan K. Pavlowitch, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988* (Columbus, 1988), 106–109.

⁴⁵ О Дероковим антимодернистичким предилекцијама и односу према средњем веку вид.: *Легенде Београдског универзитета: Александар Дероко*, прир. Марија Вранић-Игњачевић (Београд, 2004), 13–15, 25.

⁴⁶ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 23; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 19. За класичне примере ове интерпретативне традиције вид.: Графенауер и Острогорски, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” 117–121; Михаило Динић, „Српске феудалне државе и Македонија од средине XII века до пропасти,” *Историја народа Југославије*, прир. Душан Перовић Бого Графенауер, Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 329–330.

⁴⁷ Видети нпр: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, str. 217 ff.

⁴⁸ Дероко, А., *Споменици...*, стр. 9.

⁴⁹ Графенауер и Острогорски, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” 117–121; Лапе и др., „Македонци у ранофеудално доба (од VII до XII в.),” 276–283; Стјепан Антољак, „Устанци против бугарске и византијске власти,” у: *Историја македонског народа. Књ. I. – Од праисторије до краја XVIII века*, ed. Михаило Апостолски и др. (Скопље: Завод за издавање уџбеника СРС, 1970), 109–111.

различити протагонисти, али од почетка 12. века то је била искључиво Рашка. За Дерока је она неупитно српска етничка држава, која је, настављајући „борбу за независност” својих „престоница” њу коначно извојевала,⁵⁰ поставши кључни носилац те борбе – како је иначе често наглашавано.⁵¹ Не изненађује стога што је српска историја уметности, на челу са Светозаром Радојчићем као њеним најпроминентнијим академским експонентом, сматрала да тзв. рашка школа представља „први национални стил”.⁵² Истина, постојали су и изузеци попут Ђурђа Бошковића, који су Рашку видели не као српску већ као „Немањину државу” етнички неодређеног идентитета.⁵³ У сваком случају, Дероково везивање за културни стереотип „ослобођења” од туђинске власти једновремено је потврђивало базичне идеолошке постулате социјалистичке Југославије и тематизовало кључну улогу Срба у историји југословенских народа.

Јаз између декларативног прихватања федералистичке компетенције и њене имплицитне критике може се видети и у Дероковом третирању других „српских области”, пре свега средњовековне Зете. Док Рашку безусловно идентификује као српску државу, следећи уобичајени интерпретативни образац,⁵⁴ он Зету наизменично назива „словенском државом” и „српском земљом”.⁵⁵ Словенски идентитет Зете важно је разумети у контексту карактера Рашке, коју је увек идентификовао као српску, а не словенску, што је, у контексту теза о политогенези и етногенези изнетих на другом месту,⁵⁶ сугерисало виши степен оствареног етничког развоја и државотворности. Истом значењу доприноси и наратив о досељавању Словена у Рашку, који фигурише у издању *Монуменалне и декоративне архитектуре* из 1953, док је 1962. године та епизода изостављена. На тај начин створена је сугестивна представа о перенијалном српском – а не магловитом словенском – карактеру ове области.

Поред тога, у другом издању књиге Дероко је експлицитно навео да је у Рашкој и Зети „становништво [...] етнички припадало истој заједничкој [*sic*]

⁵⁰ Дероко, *Са старим немарима*, 16, 20.

⁵¹ Графенауер и Острогорски, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” 128–129; Динић, „Српске земље у ранофеудално доба (до XII в.),” 248.

⁵² Светозар Радојчић, „Култура: Српске земље у ранофеудално доба (до XII в.),” у: *Историја народа Југославије, Књ. 1. – До почетка XVI века*, ед. Душан Перовић Бого Графенауер, Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 255. Подвукао А. И.

⁵³ Бошковић, *Средњовековна уметност*, 10.

⁵⁴ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 58; Графенауер и Острогорски, „Југословенски народи у ранофеудално доба,” 115.

⁵⁵ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1953)*, 39; Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура (1962)*, 34.

⁵⁶ Видети: Александар Игњатовић, „Иза застора југословенске федерализације: Александар Дероко и дијалектика идентитета у архитектури средњовековне Србије,” *Годишњак за друштвену историју* 25, 2 (2018).

целини”.⁵⁷ Разуме се, неаргументоване тврдње попут ове могу се сагледати у светлу отпора према историјској и етничкој основи црногорске националне самобитности у круговима конзервативних српских елита. Дерокова опаска о етничкој сродности Србије и Зете, те културној недистинктивности потоње сугерише да је средњовековна Црна Гора била етнички српска, а да у погледу историјске културе она није представљала аутентичну и аутохтону целину. Разуме се, такво уобличавање историјског идентитета Дукље и Зете добија на идеолошкој резонантности у ширем контексту постојања тзв. дукљанске тезе која постоји у делу историографије, а по којој црногорска нација „потиче од старих Дукљана, који су претходили насељавању Словена”.⁵⁸

Чињеница да су током педесетих и шездесетих година 20. века југословенски народи попут Македонаца и Црногораца интензивно историзовани производила је многе конфликтне интерпретације средњовековне прошлости које су једновремено могле да понесу различите етничке предзнаке. У томе су подједнако учествовали историјски споменици архитектуре и сликарства. Упечатљив пример представља Црква Св. Михаила у Стону с почетка 9. века, чије место у историји није могло промаћи ни Дероку. Занимљиво је то што је та предроманичка грађевина у литератури национализована истовремено као један од првих хрватских, српских и црногорских споменика. Упркос очитој дубиозности ове троструке етничке идентификације – коју је препознао још Мирослав Крлежа, говорећи о њој као о „добром мотиву за комедију”⁵⁹ – идентитет цркве остао је контроверзно питање и предмет дуготрајне дискусије насупрот постављеним националним историографијама. Наиме, постојало је неколико теза о карактеру самог споменика, а нарочито једне фреске, за коју је највећи број научника сматрао да представља зетског краља Михаила, упркос нерешеном питању датовања.⁶⁰ С једне стране, стара теза о хрватском карактеру споменика⁶¹ стајала је насупрот идеји о раном примеру српске уметности,⁶² а обе су биле насупрот постављене тези о првом сачуваном примеру црногорског

⁵⁷ Дероко, *Монументална и декоративна архитектура* (1953), 19.

⁵⁸ Jasna Dragović-Soso, *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma* (Београд: Фабрика књига, 2004), 118.

⁵⁹ Miroslav Krleža, *Marginalije* (Београд: Службени гласник, 2011), 566.

⁶⁰ Ivana Tomas, „Nova promišljanja o crkvi Sv. Mihaila u Stonu,” *Ars Adriatica* 6 (2016): 41–60.

⁶¹ Ljubo Karaman, „Crkvica sv. Mihaila kod Stona,” *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 15 (1928): 81–116. Теза је била заснована на студији иконографских и стилских карактеристика.

⁶² Светозар Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку* (Скопље: Музеј Јужне Србије, 1934); Radivoje Ljubinković, „Quelques observations sur le probleme des rapports artistiques entre Byzance, l’Italie méridionale et la Serbie avant le XIII-ème siècle,” *Corsi di cultura sull’arte ravennate e bizantina* 10 (1963): 203–204; Валентина Бабић, *Фреске у Цркви св. Михаила у Стону* (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2014).

сликарства.⁶³ У официјелној *Историји југословенских народа* фреска је опортунистички описана као репрезентација „једног зетског краља”.⁶⁴

И за самог Дерока та црква имала је свој етничко-политички атрибут. У првом издању *Монуменалне и декоративне архитектуре* у питању је био „захумски краљ Михаило”,⁶⁵ док је друго издање приказивало само „краља Михаила”,⁶⁶ што је – у складу са ширим захватом својеврсне национализације историјских култура Дукље (Зете), Травуније и Захумља – остављало простор за проклизавање приказаног историјског лика у српски идентитетски домен. Било је то сасвим у складу са раширеном тезом о раном примеру српског владарског портрета и протонемањихке архитектуре, које је оличавала ова скромна предроманичка грађевина. У светлу Дероковог смештања средњовековне архитектуре јужног Јадрана у домен „протороманског грађења”,⁶⁷ а насупротив устаљеној традицији његовог смештања у оквире „старохрватске архитектуре” – којој су се приклонили и неки српски историчари попут Ђурђа Бошковића⁶⁸ - може се поставити теза о својеврсној борби за интерпретацију која се није дешавала у каквом научном вакууму, већ у реалном политичком простору.

Наспрам стварности федералистичких граница и фрустрација у решавању националног питања, Дерокова „српска архитектура” и „српске земље” историзовали су национално јединство, представљајући прошлост као својеврсно златно доба. У најбољој традицији романтичарске националне историографије – из које је и сам потекао – Дероко је национализовао једну етнички хетерогену, династичку владарску творевину несталних граница.⁶⁹ Насупрот ономе што је велики број српских интелектуалаца, посебно почевши од шездесетих година 20. века, видео као „дезинтеграцију српске културе” дуж линија федералних подела у земљи,⁷⁰ стајао је свет целовитог српског наслеђа и идентитета, реконституисаног средствима историје архитектуре и спроведен реториком о нераздвојивој, органској целини средњовековне Србије. У исто време, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века, када су српски интелектуалци попут

⁶³ Као саставни део дискурса црногоризације средњовековних споменика, у складу са посматрањем Дукље (Зете) као црногорске предачке државе. Вид: Илија Синдик, „Постанак и развитак Дукљанске државе,” у: *Историја народа Југославије*, прир. Душан Перовић Бого Графенауер, Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 240.

⁶⁴ Милутин Гарашанин и Јован Ковачевић, *Археолошки налази у Југославији* (Београд, 1961), LXLV.

⁶⁵ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1953), 38.

⁶⁶ Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура* (1962), 41.

⁶⁷ Дероко, *Са старим неимарима*, 15.

⁶⁸ Бошковић, *Средњовековна уметност*, 9.

⁶⁹ О идеолошкој улози историографије у национализовању средњовековне прошлости у Србији вид: Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: CLIО, 2009), 34.

⁷⁰ Ivo Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia,” *The American Historical Review* 97, no. 4 (1992): 1100.

Добрице Ћосића (1921–2014) говорили о „историјско[м] јединств[у] српске националне културе, јединств[у] без обзира на државне границе”,⁷¹ различите културне праксе стварале су опипљиву слику реконституисаног националног тела.

За разлику од национализације средњовековне прошлости, у коју су Дерокове књиге биле дубоко укотвљене, македонска национална историографија тек је стасавала у социјалистичкој Југославији. Као и у случају Црне Горе, суверенитет Македоније као републике заснивао се на признању сепаратног националног идентитета Македонаца, „чији су становници охрабривани да се идентификују са историјским идентитетом територије”.⁷² У предговору једној од првих синтетичких историја македонског народа стајало је да су „[Т]ек у ослобођеној отаџбини Македонци [...] стекли право да пишу своју историју”, и да коначно да „сами кажу истину о себи”.⁷³ Међутим, политику историје Социјалистичке Републике Македоније одликовала је упадљива скромност, уз недостатак очекиваног ентузијазма за стварање специфично македонске варијанте средњовековне прошлости. Верује се да је разлог томе лежао у чињеници што је економски сиромашна Македонија била веома зависна од Београда и стога су политички интереси за одржавање централизма, који су дуго времена представљали доминантну позицију македонских политичких елита – уз константан притисак бугарске и грчке националистичке акције, које су углавном негирале статус Македонаца као нације⁷⁴ – били главни регулатор у развоју национално центричне науке.⁷⁵ Македонија се тако нашла у „мучном конфликту између страха од српске доминације и, с друге стране, користи које је добијала због централне редистрибуције националних прихода”.⁷⁶ Стога је македонски национализам био прилично уздржан, а „македонски партикуларизам осећао је [...] потребу за снажном јужнословенском заједницом како би могао да преживи у срцу Балкана”.⁷⁷

Одиста, све до деведесетих година прошлог века готово да није било историје архитектуре средњег века у Македонији осим оне коју су писали српски научници, а посебно не свеобухватне историје написане на македонском језику.⁷⁸

⁷¹ Dragović-Soso, *Spasioci nacije*, 75.

⁷² Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 70.

⁷³ Михаило Апостолски, *Из прошлости македонског народа* (Скопје, 1969), н.р.

⁷⁴ Tchavdar, „Famous Macedonia, the Land of Alexander”, 273–330; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 77; Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 75.

⁷⁵ Stallaerts, „Historiography in the Former and New Yugoslavia”, 328.

⁷⁶ Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, 135–136.

⁷⁷ Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 76.

⁷⁸ За случај историје македонске књижевности вид.: Andrew Baruch Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji* (Београд: Stubovi kulture, 2001), 233.

Осим књиге *Споменици културе НР Македоније* (1961),⁷⁹ која је представља више прегледни него изворно истраживачки рад и која је наредних деценија доживела још два издања, синтетичке историје архитектуре средњег века у Македонији нису постојале.⁸⁰ Као и у Србији, где је „проучавање средњовековне архитектуре више било окренуто монографским студијама појединих грађевина”,⁸¹ македонски аутори нису се упуштали у писање синтезе целокупног градитељства средњег века.

Ипак, притисак србијанизације, бугаризације и хеленизације македонске прошлости и културе производио је реакцију, подједнако у научно-популарној и академској литератури. Она се, између осталог, очитовала као својеврсна македонизација локалне архитектуре и сликарства средњег века, и то не само у крилу македонске националне историографије.⁸² Њени трагови видљиви су већ у *Историји југословенских народа* (1953), а посебно почевши од краја шездесетих година 20. века, када је дошло до јачања процеса македонске националне еманципације. Публиковање научнопопуларне књиге *Из прошлости македонског народа* било је усмерено ка потирању „познатих аспирација према македонском народу”; исто супротстављање представљало је посредан циљ прве академске *Историје македонског народа*, тротромног дела које је изворно објављено 1969, а на српскохрватски преведено годину дана доцније.⁸³ Македонски историчари указивали су на континуитет борби македонског народа за „културно, национално и социјално-економско ослобођење”, које је трајало још од 11. века,⁸⁴ те на значај македонских традиција, укључујући Охридску архиепископију, која је сачувала аутохтоност и у држави цара Душана играјући „улогу културног центра Македонаца [а не Срба] који су уствари чинили сву паству”.⁸⁵ Исто тако раширена била је теза о „унутрашњем развоју” Македонаца упркос „окупацији Македоније” од Византије, Бугарске и, посредно, Србије.⁸⁶

Истина, отклон од традиционалне србоцентричне историје Македоније донекле је постојао и у Србији, као саставни део онога што су југословенске политичке елите виделе као нужност разрачунавања с национализмом у

⁷⁹ Коста Балабанов и др, *Споменици на културата во НР Македонија* (Скопје: 1961).

⁸⁰ Вид.: Димче Коцо, „Неколку нови податоци за средновековните споменици во Македонија,” *Гласник на Музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија* 1, по. 2 (1954): 14–15.

⁸¹ Ćurčić, *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, 16–17.

⁸² Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 130; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, 72.

⁸³ Михаило Апостолски и др., *Историја македонског народа, Књ. 1. – Од праисторије до краја XVIII века* (Скопље: 1970).

⁸⁴ Влахов, Д., *Из историје...*, 13–14.

⁸⁵ Славко Димевски, „Охридска архиепископија,” *Из прошлости македонског народа*, ед. Михаило Апостолски (Скопје: 1969), 59.

⁸⁶ Лапе и др., „Македонци у ранофеудално доба (од VII до XII в.),” 269.

историографији.⁸⁷ У том смислу важно је истаћи критичку дистанцу коју је у *Историји југословенских народа* поставио српски историчар Михаило Динић (1899–1970) у својој интерпретацији средњовековне прошлости.⁸⁸ Од српских историчара архитектуре највише је Ђурђе Бошковић писао у препознатљивом маниру отклона од србијанизације македонског наслеђа, наглашавајући још у првим послератним радовима улогу подједнако српских и македонских неимара у македонској архитектури 14. века, те њиховим „личним и заједничким искуствима”, која су одговарала карактеру домаће, македонске и српске властеле.⁸⁹

С друге стране, македонски историчари уметности истицали су да је локална македонска традиција средњег века била у извесном степену самосвојна, нарочито у области сликарства и архитектуре. Уосталом, као и свака друга балканска средина која је националну еманципацију конструисала применом парадигме девизантација, тако је и у овом случају отклон од крутих византијских решења уобличен као стандардни образац легитимисања националне уметности. Својеврсна македонизација средњовековног наслеђа била је проминентна како у домену архитектуре⁹⁰ тако и сликарства. Фреске у црквама Св. Пантелејмона у Горњем Нерезију (око 1160) и Св. Ђорђа у Курбинову (око 1190) словиле су за врхунац развоја посебне македонске варијанте византијског стила, о чему је писала чак и идеолошки резервисанија, позитивистичка литература.⁹¹ У научно популарном регистру интерпретације, пак, била су то дела која оличавају македонску националну посебност и која су значајна зато што „представљају достојанство македонских зографа”.⁹² Уверења да македонску средњовековну архитектуру чине „оригиналне комбинације већ познатих архитектонских елемената” и тезе о „формирању македонске школе”⁹³ били су део уобичајеног репертоара претварања архитектуре византијског круга у националну баштину. Док се легитимација националног идентитета и у случају српске архитектуре везивала за идеју о отпору византијским канонима,⁹⁴ македонска историографија наводила је да су извесни уметнички облици, за које се погрешно сматрало да

⁸⁷ Pavlowitch, *The Improbable Survivor*, 161.

⁸⁸ Динић, „Српске феудалне државе и Македонија од средине XII века до пропасти,” 342 ff.

⁸⁹ Бошковић, *Средњовековна уметност*, 19, 13.

⁹⁰ Димевски, „Охридска архиепископија,” 56; Бошковић, *Средњовековна уметност*, 9.

⁹¹ Коста Балабанов, Антоније Николовски, и Димитар Ђорнаков, *Споменици на културата во НР Македонија* (Скопје: 1980), 17–18.

⁹² Димче Коцо, „Културне прилике до краја XIV века,” *Историја македонског народа, Књ. I. – Од праисторије до краја XVIII века*, ed. Михаило Апостолски и др. (Скопље: 1970), 200.

⁹³ Лапе и др., „Македонци у ранофеудално доба (од VII до XII в.),” 295–296.

⁹⁴ Харалампије Поленаковић, „Култура у Македонији од XII до XIV века,” *Историја народа Југославије*, ed. Бого Графенауер, Душан Перовић, и Јарослав Шидак (Београд: Просвета, 1953), 488–492.

представљају резултат српских утицаја, посве аутохтони.⁹⁵ Заправо, у контексту македонског револта против „фалсификовања једне посебне националне историје”⁹⁶ и „присвајања прошлости македонског народа”⁹⁷ – дакле, тек у том ширем идеолошком окружју може се боље разумети Дерокова неспремност да се архитектура немањићког доба у Македонији доведе у везу са старијом македонском традицијом.⁹⁸

Поређење *Монументалне и декоративне архитектуре* са књигом *Архитектура средњег века* коју је написао Ђурђе Бошковић (и која је, попут Дерокове, била универзитетски уџбеник који је доживео више издања⁹⁹) баца посебно светло на проблем идеолошког значаја архитектуре средњовековне Србије у социјалистичкој Југославији. Наиме, Бошковић је сасвим преузео Мијеову трипартитну поделу, укључујући и термин „школа”, али је у погледу интерпретације био на сасвим другој позицији у односу на Дерока. Оно што је назвао „Косовско-метохијска, ‘српско-византијска’ школа” – при чему је први епитет проистекао из прихватања парадигме федерализације, док је други означавао старији назив, који је стављен под критичке наводнике – није обухватило македонске споменике који су по Мијеовој (и Дероковој) схеми припадали истој стилској групи. Насупрот њима, Бошковић је цркве подигнуте на територији Македоније издвојио и класификовао као „средњовековну архитектуру у Македонији”.¹⁰⁰ Он је, као и његове македонске колеге, сматрао да македонску архитектуру средњег века одликује јака стилска повезаност и изванредан отклон од византијских решења.¹⁰¹ Иако под јаким упливом различитих утицаја, „архитектура у Македонији, нарочито у току 14. века” – дакле, када је земља била у поседу Немањића и њихових наследника – „добија и извесне опште карактеристике које су толико изразите да она достиже и вредност самосталне архитектонске школе”. Ипак, опортунистички је закључио да „споменици ове епохе припадају једновремено и македонској школи [...] и општој развојној линији српске архитектуре”.¹⁰²

У трећем, последњем издању књиге *Декоративна и монументална архитектура у средњовековној Србији* (1985) Дероко је некадашњу мијеовску српско-византијску школу, коју је претходно рашчланио на три дела, изнова

⁹⁵ Коцо, „Културне прилике до краја XIV века,” 204.

⁹⁶ Апостолски и др., *Историја македонског народа*, Књ. 1., 6.

⁹⁷ Апостолски, *Из прошлости македонског народа*, 6.

⁹⁸ Поленаковић, „Култура у Македонији од XII до XIV века,” 489–490.

⁹⁹ Књига је објављена 1952, 1961, 1965. и 1976. године.

¹⁰⁰ Бошковић, *Архитектура средњег века*, 296–297.

¹⁰¹ Бошковић, *Архитектура средњег века*, 143–145.

¹⁰² Бошковић, *Архитектура средњег века*, 151, 139.

објединио назвавши је „Вардарска стилска група (византијска)”.¹⁰³ Док је, с једне стране, из назива стилске групе нестало некадашње појашњење, које гласи: „из времена када је Македонија била у саставу средњовековне Србије” (постоји у прва два издања књиге из 1953. и 1962), с друге стране, уврштена су два епитета (вардарски и византијски), који су наизглед само поближе одредили географско-стилски карактер ове групе споменика. Међутим, та номинална измена у свему је кореспондирала са епистемолошком и идеолошком транзицијом, која је наступила средином осамдесетих година прошлог века – не само у српској и југословенској историографији већ и у много ширим оквирима. Најпре, Дероков новоинвентовани назив треће стилске групе недвосмислено је указивао на отклон од до тада облигатних федералистичких компетенција, будући да се ни у имену, ни у експликации нигде није помињала серија уобичајених оправдања због чега српска наука узима у разматрање историјско наслеђе неке друге републике. С друге стране, чињеница да је у новом називу стилске групе фигурирао регионални атрибут говори о поновном јављању старе тезе о природној припадности вардарске регије српском идентитетском корпусу, на сличан начин као што је то био случај са неупитним статусом моравске стилске групе. На тај начин, у целини националне архитектонске баштине, „моравски” и „вардарски” постали су интегрални делови, имплицитно указујући на проблематичност историчности и територијалности југословенских нација које су управо у време публикавања књиге доспеле у средиште јавног дискурса.

Заправо, Дерокову лексичку трансформацију из које је настала „Вардарска стилска група (византијска)” треба разумети у контексту онога што је Ендру Вахтел (Andrew Wachtel) препознао као нову парадигму српске културе, која се, на темељима старије традиције, распламсала осамдесетих година 20. века.¹⁰⁴ Она се тицала новог промишљања националног питања, централне теме друштвеног, политичког и културног живота, која је утицала не само на садржај критике федералистичке парадигме посматрања прошлости већ и на њену форму. Измена назива стилске групе није условила преиспитивање Мијеовог рашчлањивања средњовековне баштине. Напротив, она је сведочила о употребљивости идеолошке улоге архитектонске историје у контексту отворене борбе националних елита за историјско и, дакако, територијално наслеђе земље, која је фактички средином осамдесетих година прошлог века већ изгубила *raison d'être*.

Баш као и у формативној фази националног наратива крајем 19. и почетком 20. века, на таласу територијалног експанзионизма и набујале империјалне имагинације, осамдесете године 20. века носиле су тешко бреме онога што су српске елите виделе као нерешено национално питање у држави у којој су

¹⁰³ Александар Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, 3. издање (Београд: Туристичка штампа, 1985), 118.

¹⁰⁴ Wachtel, *Stvaranje nacije, razaranje nacije*, 260 ff.

преовладавале центрифугалне политичке силе. Било је то време велике економске, друштвене, идеолошке и политичке кризе; годину у којој је публикована Дерокова *Монументална и декоративна архитектура* обележила је до тада незапамћена инфлација и погоршање међунационалних односа у федерацији.¹⁰⁵ Године 1985. јавни простор у Србији био је засићен не само оштром критиком федерализације већ и захтевима за потпуном рекомпозицијом државе. Председник Централног комитета Савеза комуниста Србије Иван Стамболић (1936–2000) „отворено је захтевао промену Устава у одбрану ‘интереса српског народа’ и то пре свега права српског народа ‘да створи сопствену државу као и други народи у Југославији’”.¹⁰⁶ Наредне године иста су питања покренута у полемици око Меморандума Српске академије наука и уметности, чији је Дероко, иначе, био редовни члан.¹⁰⁷ Насупрот суровој стварности и фрустрацијама у вези са националним питањем Срба у Југославији, постепено је подигнут тежак идеолошки застор, на коме су се пројектовале слике велике, царске прошлости као залога светлије будућности. У тој пројекцији учествовали су сви нивои науке, културе и медија,¹⁰⁸ укључујући и историографију.¹⁰⁹ Као што је истакнуто, широм Југославије историчари су „све више служили интересима локалне партије и легитимисали сопствене националне ‘прото-државе’”.¹¹⁰

Појављивање трећег издања Дерокове књиге добило је своје посебно место у ширем контексту повећаног интересовања за средњи век, посебно у односу на културни конструкт Византије, који је носио велико идеолошко бреме. *Монументална и декоративна архитектура*, са својом национално централном интерпретацијом и изнова актуелизованом византизацијом српске баштине, може се схватити као интегрални део ширег културног захвата. У пројекцији жељене будућности архитектонски споменици прошлости задобили су кључно место. У времену у коме је Српска православна црква добијала кључну идеолошку и политичку улогу у Србији, историзација њених националних улога и атрибута била је више него потребна.

Сагледане у ширем историјском миљеу, књиге Александра Дерока о архитектури средњовековне Србије једнако су речит споменик као и древне грађевине о којима је писао. Наслањајући се на стару интерпретативну традицију пониклу у крилу романтичарске интерпретације прошлости, оне су читавом низу генерација отварале једноставан и прецизан, али у бити контроверзан и проблематичан поглед. Био је то поглед усмерен не само ка архитектонским споменицима минулих

¹⁰⁵ Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, 329.

¹⁰⁶ Наведено према: Dragović-Soso, *Spasioci nacije*, 111–112.

¹⁰⁷ Dennison Rusinow, „The Yugoslav Peoples,” *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, ed. Peter F. Sugar (Washington: 1995), 342.

¹⁰⁸ Dragović-Soso, *Spasioci nacije*, 123–124.

¹⁰⁹ Banac, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia,” 1098 ff.

¹¹⁰ Dragović-Soso, *Spasioci nacije*, 115.

времена – чији је изглед у многим случајевима радикално трансформисан између првог и трећег издања Дерокове књиге – већ пре свега ка обрисима националног идентитета који су настајали и профилисали се у дугом процесу уобличавања идеолошких светоназора српских елита. Није се, међутим, мијеовска слика о трипартитној природи националног градитељства, коју је даље култивисала Дерокова *Монументална и декоративна архитектура*, тицала само формирања стила и географије већ уобличавања моћи и политике. У контексту социјалистичке Југославије током шесте и седме деценије 20. века, Дероков наратив о односу Србије и околних области у средњем веку, природи архитектонских утицаја и стилским особеностима појединих група споменика био је саставни део криптичне, али делатне критике федералистичке парадигме, да би се осамдесетих година 20. века ужлебио – макар и нехотице – у шири дискурс култивисања историчности нације као основе препознатљивог политичког програма који су спроводиле елите. Иако је Дерокова заслуга за проучавање културне баштине несумњива, његове су књиге толико чврсто утемељиле један специфичан начин гледања да се чак и након стотину година од појаве Мијеове *L'ancien art serbe* дисциплина историје архитектуре није успела ослободити тешког бремена национално центричног тумачења градитељства средњовековне Србије.

Извори и литература

- Antoljak, Stjepan. „Samuilovo Carstvo.“ *Istorija makedonskog naroda, Knj. 1. – Od praistorije do kraja XVIII veka*, prir. Mihailo Apostolski i dr. Skopljnj: Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1970. (ćirilica)
- . “Ustanci protiv bugarske i vizantijske vlasti.” *Istorija makedonskog naroda. Knj. 1. – Od praistorije do kraja XVIII veka*, prir. Mihailo Apostolski i dr. Skoplje: Zavod za izdavanje udžbenika SRS, 1970. (ćirilica)
- Apostolski, Mihailo. *Iz prošlosti makedonskog naroda*. Skopje, 1969. (ćirilica)
- Apostolski, Mihailo, i dr., *Istorija makedonskog naroda, Knj. 1. – Od praistorije do kraja XVIII veka*. Skoplje, 1970. (ćirilica)
- Babić, Valentina. *Freske u Crkvi sv. Mihaila u Stonu*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2014. (ćirilica)
- Balabanov, Kosta, i dr. *Spomenici na kulturata vo NR Makedonija*. Skopje, 1961. (ćirilica)
- Balabanov, Kosta, Antonije Nikolovski, Dimitar Ćornakov, prir. *Spomenici na kulturata vo NR Makedonija*. Skopje, 1980. (ćirilica)
- Banac, Ivo. „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Yugoslavia.” *The American Historical Review* 97, no. 4 (1992).
- . “The Politics of Cultural Diversity in Former Yugoslavia.” In *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*, edited by Sabrina P. Ramet: Boulder 2002, 2002.
- Bošković, Đurđe. *Arhitektura srednjeg veka*. 4. Izdanje, Beograd: Naučna knjiga, 1976. (ćirilica)
- . *Srednjovekovna umetnost u Srbiji i Makedoniji: Crkvena arhitektura i skulptura*. Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1948. (ćirilica)
- Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: CLIO, 2013. (ćirilica)
- Ćurčić, Slobodan. *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven, 2010.
- Deroko, Aleksandar. *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*. 1. izdanje Beograd: Naučna knjiga, 1953. (ćirilica)
- . *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*. 2. izdanje. Beograd: Naučna knjiga, 1962. (ćirilica)
- . *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*. 3. izdanje. Beograd: Turistička štampa, 1985. (ćirilica)
- . “Neki spomenici u Turskoj i Grčkoj u vezi sa istorijom srednjovekovne Srbije.” *Zbornik za društvene nauke* 13-14 (1956). (ćirilica)
- . *Sa starim neimarima: Srednjovekovni manastiri u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*. Beograd: Turistička štampa, 1967. (ćirilica)
- . *Sveta Gora*. Beograd: Turistička štampa, 1966. (ćirilica)
- Dimevski, Slavko. “Ohridska arhiepiskopija.” *Iz prošlosti makedonskog naroda*, edited by Mihailo Apostolski. Skopje, 1969. (ćirilica)

- Dimić, Moma. "Umetnost je najplemenitije uzbuđenje." *Legende Beogradskog univerziteta: Aleksandar Deroko*. Beograd, 2004. (ćirilica)
- Dinić, Mihailo. "Srpske zemlje u ranofeudalno doba (do XII v.)." *Istorija naroda Jugoslavije*, prir. Dušan Perović, Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- . "Srpske feudalne države i Makedonija od sredine XII veka do propasti." *Istorija naroda Jugoslavije*, prir. Dušan Perović, Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- Dragović-Soso, Jasna. *Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
- Garašanin, Milutin, Jovan Kovačević. *Arheološki nalazi u Jugoslaviji*. Beograd, 1961. (ćirilica)
- Grafenauer, Bogo, Georgije Ostrogorski. "Jugoslovenski narodi u ranofeudalno doba." *Istorija naroda Jugoslavije, Knj. 1. Do početka XVI veka*, edited by Dušan Perović Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- Hayden, Robert. "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics." *Slavic Review* 51 (1992): 654–673.
- . *From Yugoslavia to the Western Balkans: Studies of a European Disunion 1991–2011*. Leiden: Brill, 2013.
- Karaman, Ljubo. "Crkvice sv. Mihaila kod Stona." *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 15 (1928): 81–116.
- Krleža, Miroslav. *Marginalije*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Lempi, Džon R. *Jugoslavija kao istorija: bila dvaput jedna zemlja*. Beograd: Dan Graf, 2004.
- Ljubinković, Radivoje. "Quelques observations sur le probleme des rapports artistiques entre Byzance, l'Italie méridionale et la Serbie avant le XIII-ème siècle." *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 10 (1963).
- Novaković, Predrag. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2014.
- Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*. Edited by Lucian N. Leustean. New York, 2014.
- Pavlowitch, Stevan K. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918–1988*. Columbus, 1988.
- Radojčić, Svetozar. *Srpska umetnost u srednjem veku*. Beograd: Prva književna komuna, 1982 [1969].
- Ramet, Sabrina. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Boulder, 2002.
- Rusinow, Dennison. "The Yugoslav Peoples." In *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, edited by Peter F. Sugar. Washington, 1995.
- Rusinow, Dennison I. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. London: C. Hurst & Company, 1977.

- Shoup, Paul. *Communism and the Yugoslav National Question*. New York: Columbia University Press, 1968.
- Stallaerts, Robert. "Historiography in the Former and New Yugoslavia." *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 3-4 (1999).
- Stanković-Pejnović, Vesna. "'Sporan identitet' Makedonije: identitet različitosti." *Etnoantropološki problemi* 6, no. 2 (2011): 471–496.
- Tchavdar, Marinov. "„Famous Macedonia, the Land of Alexander”: Macedonian Identity at the Crossroads of Greek, Bulgarian and Serbian Nationalism." *Entangled Histories of the Balkans* edited by Roumen Daskalov and Tchavdar Marinov, 273–330. Leiden, 2013.
- Tomas, Ivana. "Nova promišljanja o crkvi Sv. Mihaila u Stonu." *Ars Adriatica* 6 (2016): 41–60.
- Wachtel, Andrew Baruch. *Stvaranje nacije, razaranje nacije: Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Beograd: Stubovi kulture, 2001.
- Zundhauzen, Holm. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: CLIO, 2009. (ćirilica)
- Ignjatović, Aleksandar. "Iza zastora jugoslovenske federalizacije: Aleksandar Deroko i dijalektika identiteta u arhitekturi srednjovekovne Srbije." *Godišnjak za društvenu istoriju* 25, no. 2 (2018): 63–88. (ćirilica)
- Koco, Dimče. "Kulturne prilike do kraja XIV veka." *Istorija makedonskog naroda, Knj. 1. – Od praistorije do kraja XVIII veka*, prir. Mihailo Apostolski i dr. Skoplje, 1970. (ćirilica)
- . "Nekolku novi podatoci za srednovekovnite spomenici vo Makedonija." *Glasnik na Muzejsko-konzervatorskoto društvo na NR Makedonija* 1, no. 2 (1954). (ćirilica)
- Lape, Ljuben, i dr. "Makedonci u ranofeudalno doba (od VII do XII v.)." *Istorija naroda Jugoslavije, Knj. 1. Do početka XVI veka*, prir. Bogo Grafenauer, Dušan Perović, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- Legende Beogradskog univerziteta: Aleksandar Deroko*. prir. Marija Vranić-Ignjačević. Beograd, 2004. (ćirilica)
- Polenaković, Haralampije. "Kultura u Makedoniji od XII do XIV veka." *Istorija naroda Jugoslavije*, prir. Bogo Grafenauer, Dušan Perović, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- Radojčić, Svetozar. "Kultura: Srpske zemlje u ranofeudalno doba (do XII v.)." *Istorija naroda Jugoslavije, Knj. 1. – Do početka XVI veka*, prir. Dušan Perović, Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)
- . *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*. Skoplje: Muzej Južne Srbije, 1934. (ćirilica)
- Sindik, Ilija. "Postanak i razvitak Dukljanske države." *Istorija naroda Jugoslavije*, prir. Dušan Perović, Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak. Beograd: Prosveta, 1953. (ćirilica)

Summary

Dr Aleksandar Ignjatović

**Pressed by Federalization: Alexander Deroko and
the History of Architecture in Medieval Serbia
(second part)**

There is no doubt that one of the most influential synthetic works of Serbian architectural history written after WWII is *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji* (*Monumental and Decorative Architecture in Medieval Serbia*). Its three successive editions (1953, 1962, 1985) represent not only a historiographical enterprise of kinds, but also a narrative which conspicuously demonstrates some of the preoccupations of Serbian architectural history in socialist Yugoslavia. The real effect of Deroko's monograph can only be understood in a wider social and ideological context of the 1950s-1980s, in which medieval monuments were appropriated, becoming closely interrelated with the questions of the Yugoslav nations' historicity and identity. This article is a second part of the study which explores how Deroko's own work, as part of Serbian architectural historiography, became simultaneously adapted to and dissent from the principle of federalist competence. It is only through the comprehension of slight differences in various editions of *Monumentalna i dekorativna arhitektura* that one can apprehend the key ideological importance of medieval monuments both for cultural legitimization and delegitimization of the federalist paradigm, which otherwise sharply marked the national question in socialist Yugoslavia.

Key words: architectural historiography, socialist Yugoslavia, national identity, ideology, medieval Serbia.

